

Joan Vidal Ventosa o l'ubic invisible: fotògraf i artista. Col·leccionista?

EDUARD VALLÈS

Museu Nacional d'Art de Catalunya
Institut d'Estudis Catalans

Hi ha personalitats que, sense fer gaire fressa, apareixen al darrere d'infinat de projectes culturals. Un dels casos més sòlids dintre de l'art català és el de Miquel Utrillo, la tasca del qual tingué uns efectes sobre el patrimoni, la crítica d'art i iniciatives culturals de tota índole d'allò més difícils de dimensionar, en tant que la transmissió d'idees o l'establiment de xarxes intel·lectuals no sempre tenen conreacions fàctiques o, tot sovint, acaben sent patrimonialitzades per tercers. Hi ha altres personatges que, sense tenir ni l'esperit activista ni molt menys l'erudició d'Utrillo, van acabar tenint un paper rellevant, com és el cas del fotògraf, tècnic d'art, artista i col·leccionista Joan Vidal Ventosa.¹

Amb aquestes paraules vam iniciar un tex sobre la figura de Joan Vidal Ventosa (Barcelona, 1880–1966), una personalitat vinculada al món de l'art que, fins ara, no ha estat mai tractada de manera monogràfica en la seva triple condició de fotògraf —la més rellevant—, artista i col·leccionista d'art que plantejem aquí per primer cop.

El títol de l'article ja en revela algunes de les claus; l'expressió «ubic invisible» planteja un oxímoron evident en aquesta personalitat: tot i ser algú que està a molts llocs, normalment no hi té cap protagonisme, sigui per la naturalesa de la seva tasca o bé per la rellevància dels seus acompanyants. Aquest primer aspecte està vinculat, sobretot, a la seva biografia, per cert inexistent

1. Vallès, 2021.

FIGURA 1. *Joan Vidal Ventosa*, c. 1902. Arxiu del Museu Nacional d'Art de Catalunya (AMNAC). Crònica biogràfica.

actualment i de la qual només coneixem aspectes parcials. La segona part de l'enunciat («Fotògraf i artista. Col·leccionista?») ens planteja els tres terrenys en què destaca, si bé no hi ha cap dubte que la tasca que defineix en gran mesura la seva trajectòria professional és la de fotògraf. En algun moment alludirem a altres condicions que se li podrien atribuir, per exemple la d'intermediari o venedor d'obres d'art, però sempre de manera complementària o puntual. En realitat, si algun dia acaba apareixent una monografia sobre Vidal Ventosa, amb tota probabilitat serà sobre la seva feina com a fotògraf, i no com a artista o com a col·leccionista, activitats que donarien com a molt per a un article com el present, on donarem

un protagonisme únic a la seva condició de col·leccionista i, de retruc, de mecenes dels museus municipals (figura 1).

Qui va ser Joan Vidal Ventosa? D'Els Quatre Gats al Guayaba

L'interès per la figura de Vidal Ventosa resideix sobretot en la xarxa que ens permet teixir i en les possibilitats que ens ofereix el personatge, ni més ni menys que un viatge per l'art català de finals del segle XIX i la primera meitat del XX. Vidal Ventosa apareix en escenaris ben diversos des de 1897 fins a 1966, gairebé sis dècades. Trobarem Vidal Ventosa a les classes de Llotja; als Quatre Gats; al Guayaba; a la mítica «Exposició d'Art Antic»; durant la campanya dels arrencaments del romànic a la vall de Boí; amb motiu de la creació del Museu d'Art de Catalunya; durant la Guerra Civil i el posterior procés de salvaguarda de les obres; durant la creació del Museu Picasso de Barcelona i, sobretot, com a fotògraf dels museus municipals durant molts anys. Per tant, l'interès d'aquesta personalitat transcendeix de molt la seva condició de col·leccionista que pretenem glossar en aquest article. Però, avui, la seva figura és tan desconeguda que no hi ha més remei que establir una mena d'estat de

la qüestió que, finalment, ens permetrà parlar de la seva tasca com a col·leccionista.

Tal com hem dit, no existeix cap monografia sobre la seva figura, entesa com una visió àmplia de la seva personalitat. De tota manera, el seu nom ha anat apareixent de manera atomitzada en textos diversos. Rafel Torrella va escriure un article sobre el Guayaba tot incidint en la seva figura com a ànima i llogater del local, amb noves aportacions sobre aquell mític cenacle.² Curiosament, una majoria de textos que parlen de Vidal Ventosa tenen una vinculació amb el Guayaba, com per exemple «Los dibujantes del Guayaba», de J. F. Ràfols, entre d'altres.³ Per descomptat, el seu nom també apareix en textos diversos de caire memorialístic, però gairebé sempre des d'una mirada col·lectiva. L'expert picassà Josep Palau i Fabre va ser a temps de parlar amb Vidal Ventosa durant els anys seixanta i, gràcies a les converses que van mantenir, Palau va obtenir una informació valuosa que va utilitzar en les seves publicacions sobre Picasso, de qui va ser un dels amics més longeus. De fet, Palau i Fabre va dedicar un capítol específic a Vidal Ventosa dintre del seu llibre *Picasso i els seus amics catalans*, on aporta algunes dades sobre la seva personalitat.⁴

Sabem que Vidal Ventosa va néixer a Barcelona el dia 5 de maig de 1880, fill de Joan Vidal i Maria Montserrat Ventosa, i que vivia a la plaça del Pi, núm. 4. També sabem que va morir el dia 21 d'octubre de 1966 i que temps abans havia estat víctima d'un accident de circulació, segons revela el text que acompanyava la seva necrològica:

Hace unos meses fue víctima de un accidente de circulación que quebrantó gravemente su salud, de resultas del cual ha fallecido.⁵

Gràcies a la documentació que hem pogut consultar, sabem que va formar-se a l'Escola Oficial de Belles Arts i Oficis de Barcelona; de fet, consta que s'hi va matricular de diverses assignatures entre els anys 1896 i 1902; per tant, va cursar formació acadèmica. El primer curs que ens consta, 1896-1897,

2. Torrella, 1993: 99-112. Durant la recerca, Rafel Torrella, conservador de l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona, ens va facilitar documentació diversa i alhora ens va informar sobre un treball que està realitzant al voltant de Vidal Ventosa.

3. Ràfols, 1943: 17-24.

4. Palau i Fabre, 2006: 105-106.

5. «Necrología. Don Juan Vidal Ventosa». *La Vanguardia*, 23-10-1966, pàg. 31.

FIGURA 2. Joan Vidal Ventosa al taller de Manuel Fuxà, ca. 1897. Arxiu Fotogràfic de Barcelona.

es matriculà de Dibujo General Artístico i el darrer, el curs 1902–1903, de Dibujo del Antiguo y del Natural, i entre aquests anys va anar assistint a assignatures diverses.⁶ Això explicaria en certa manera una intenció inicial de menar una carrera artística, tal com faria durant els primers anys de la seva trajectòria professional. Es coneixen diverses fotografies del jove Vidal Ventosa, però n'hi ha una que ens sembla la més antiga de totes les que hem pogut veure. Amb tota seguretat pertany als anys de formació, ja que hi apareix a l'interior del taller de l'escultor Manuel Fuxà, cap a l'any 1897 (figura 2). Palau i Fabre va escriure sobre les tertúlies al seu domicili a la plaça del Pi:

[Vidal Ventosa] Habitava a la plaça del Pi, i la seva casa, com el pis de Casagemas, serà un altre dels indrets de reunió als quals Picasso acudirà aviat. Pel carrer de Petritxol, anant al Saló Parés o venint-ne, o simplement perquè en la Barcelona vuitcentista aquell barri era molt de pas, era fàcil deixar-se caure a casa de Vidal Ventosa: a l'interior durant l'hivern, o traient les cadires a fora, per prendre la fresca, durant l'estiu. Aquestes darreres reunions, al capvespre o a la nit, eren les més concorregudes.⁷

Durant aquells mateixos anys que assistia a les classes de Llotja va iniciar el seu contacte amb el món artístic i la seva figura quedà definitivament vinculada a un parell de cenacles artístics, Els Quatre Gats i, sobretot, el Guayaba. Pel que fa a Els Quatre Gats, fou un més dels habituals del local, mentre que al

6. Aquestes són les assignatures que hauria cursat segons la documentació que es conserva: 1896–1897 (Dibujo General Artístico); 1897–1898 (Dibujo General Artístico); 1898–1899 (Dibujo General Artístico); 1899–1900 (Dibujo General Artístico); 1900–1901 (Dibujo Artístico); 1901–1902 (Dibujo del Antiguo, Paisaje y Perspectiva); 1902–1903 (Dibujo del Antiguo y del Natural). Fons Vidal Ventosa del Museu Picasso de Barcelona.

7. Palau i Fabre, 2006: 105.

Guayaba fou una de les ànimes del local, al marge de ser-ne el llogater, que no és poca cosa. No tenim gaire informació del seu pas per Els Quatre Gats, però va quedar immortalitzat per sempre gràcies al seu amic Picasso. Aquest el va retratar de cos sencer en un dels abundants retrats d'amics i coneguts que va realitzar amb motiu de la cèlebre exposició que Picasso va fer el febrer de 1900 en aquell local. Malgrat que no se'n coneix catàleg ni llista d'obres, és gairebé segur que aquest retrat hi va participar, atès que encara es conserven els forats de les xinxetes amb què penjaren les obres. Palau i Fabre, que va recollir el testimoni del mateix Vidal Ventosa, li confessà que Picasso, per obtenir el color marró, va utilitzar cafè:

L'ull de Picasso fixa un dia la imatge de Vidal Ventosa també per sempre: com un xicot encongit, constret, minorat. Tot i que el dibuix és al carbonet, hom diria que el rubor ha pujat a la cara de Vidal Ventosa en saber-se retratat. Vidal Ventosa ens contà que un dia Picasso obtingué la mica de color que hi ha en aquest dibuix mullant el pinzell en un pòsit de tassa de cafè barrejat amb aigua.⁸

En certa manera, el Guayaba va prendre l'alternativa quan Els Quatre Gats anava perdent protagonisme de manera gradual fins que acabà tancant l'any 1903. És aquí on apareix de manera regular el nom de Vidal Ventosa i, com a testimoni, un important nombre de fotografies de l'interior del local, on se'l veu amb els seus amics. Rafel Torrella va desvelar, entre altres aspectes, que Vidal Ventosa fou el llogater del local, que, per cert, tenia dues seus: la primera a la desapareguda plaça de l'Oli i la segona a la també desapareguda riera de Sant Joan. Amb motiu de la recerca hem pogut localitzar diversos documents, com per exemple alguns rebuts del lloguer del primer Guayaba, situat al quart pis, primera porta del número 3 de la plaça de l'Oli. El rebut més antic data del mes de gener de 1902, fet que significa que el Guayaba ja funcionava com a mínim des d'aquella data.⁹ Però, entre els documents localitzats, en destaca un que fa llum sobre un tema desconegut fins ara: la desaparició del Guayaba de la plaça de l'Oli. La raó va ser, ni més ni menys, l'impagament de les quotes de lloguer, tal com el propietari, el senyor Jaime Boix, li va comunicar a Vidal Ventosa. Gràcies al document obtingut, també podem fixar amb exactitud la

8. Palau i Fabre, 2006: 105–106.

9. El rebut va a nom de Vidal Ventosa, data del dia 10 de gener de 1902 i és per una quantitat de 10 pessetes per quinze dies, la qual cosa equival a 20 pessetes mensuals. Fons Vidal Ventosa, Museu Picasso de Barcelona.

data de desaparició del primer Guayaba: el desembre de 1907; per tant, va tenir una durada d'un lustre aproximadament:

Muy Sr. Mío: En vista de que no cumple vd. con lo ofrecido para recuperar el atraso de alquileres y considerando inútil guardar por más tiempo mis consideraciones para con vd le invito a que desocupe el piso por todo este mes, ya que a primero del próximo me obligaría a solicitar el deshaucio (figura 3).

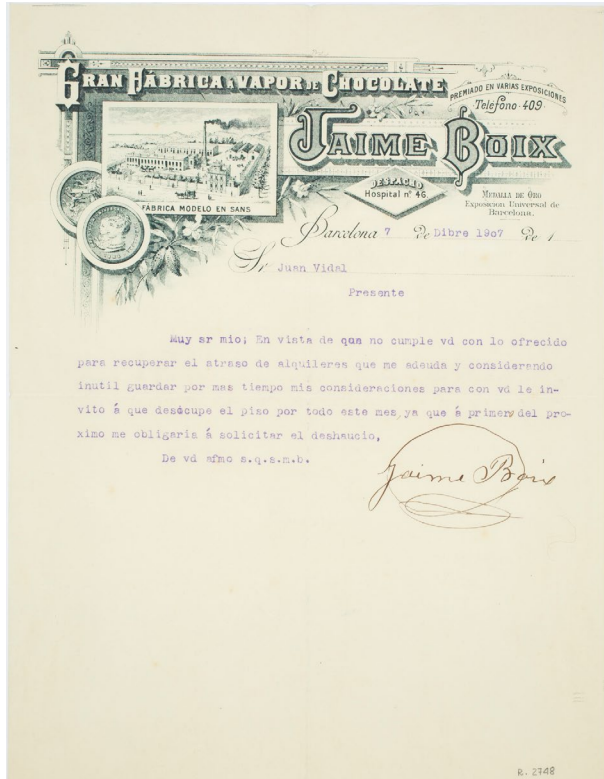

FIGURA 3. Comunicació d'impagament i petició de desocupació del Guayaba, dirigida a Vidal Ventosa el desembre de 1907. Museu Picasso, Barcelona. Fons Vidal Ventosa.

El Guayaba, com veurem més endavant, té un paper determinant en la configuració de la col·lecció artística de Vidal Ventosa, tant pel nom dels artistes representats —molts d'ells habituals del local— com per la presència d'alguna de les obres de la seva col·lecció a les parets del local.

Vidal Ventosa, artista i fotògraf

Com que no som davant d'una personalitat gaire coneguda ni n'existeix una mínima monografia, no podem parlar directament de la seva tasca com a col·leccionista sense haver glossat abans les altres dues activitats per les quals va ser conegut: com a artista i, sobretot, com a fotògraf. De tota manera, aquestes altres activitats només les apuntarem mínimament, atès que l'objectiu d'aquest article se centra en la seva col·lecció personal. En el vessant com a artista, ja hem referit la seva formació acadèmica entre els anys 1896 i 1902. Sabem que es dedicà al pirogravat, però avui no existeix ni un mínim repertori de la seva obra artística, motiu pel qual desconeixem durant quants anys s'hi va dedicar, tot i que sembla que ho hauria anat deixant en favor de la seva dedicació professional a la fotografia. El que és segur és que, almenys durant els primers anys, hauria alternat la tasca d'artista amb la de fotògraf. Gràcies a Bonaventura Bassegoda sabem que, cap a l'any 1901-1902, tot just cap al final dels seus estudis, va realitzar una de les primeres sèries de fotografies que se li coneixen, concretament de les estances i les pintures de la Casa Estruch de Barcelona.¹⁰ L'any 1902 Vidal Ventosa va participar en el concurs de còpies que tingué lloc a redós de l'«Exposició d'Art Antic» d'aquell mateix any, i va obtenir un diploma honorífic atorgat per la Junta de Museus: «Diploma honorífico [...] a la colección [...] consistente en tres pinturas, reproduciendo tablas góticas, originales de J. Vidal y Ventosa».¹¹ A la seva col·lecció hauria conservat tota la vida un interessant document: un passí («Billete personal de Abono») a nom del Guayaba per a l'«Exposició d'Art Antic», expedit per la Junta de Museus i que li hauria permès de visitar l'exposició a ell i a la resta d'amics del Guayaba.¹²

No es coneix amb detall l'activitat de Vidal Ventosa durant aquells anys, si bé sabem que es dedicava a la restauració i el pirogravat. En diverses fotografies que ens han arribat el veiem treballar a l'interior del Guayaba, juntament

10. Segons Bonaventura Bassegoda (comunicació oral), les fotografies de la Casa Estruch haurien estat realitzades abans de l'any 1902, probablement durant el 1901, just abans de deixar la casa de la plaça de Catalunya. Bassegoda, 2007: 119-152. Segons Rafel Torrella, la primera fotografia datada per Vidal Ventosa, que consta a l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona amb el seu característic segell, és de 1902.

11. Acta de la sessió de la Junta Municipal de Museus i Belles Arts del 14 de desembre de 1903 (ANC1-715-T-296 / Junta de Museus de Catalunya, Arxiu Nacional de Catalunya).

12. Ylla-Català, 2016: 193.

amb alguns dels seus amics, com Joaquim Borralleras o Enric Jardí, entre d'altres que s'hi donaven cita. Vidal Ventosa va reeixir en el treball del pirogravat, en què destaca l'obra *Vallcarca en nit de lluna*, actualment al Museu Nacional d'Art de Catalunya (figura 4). *Vallcarca en nit de lluna* va participar a la V Exposició Internacional de Belles Arts i Indústries Artístiques de 1907, que va tenir lloc al Palau de Belles Arts de Barcelona, i li fou adquirida pels museus municipals l'any 1964. Durant molts anys havia passat desapercebuda fins que Alexandre Cirici la cità elogiosament a *El arte modernista catalán*: «Vidal Ventosa monumentalizó el pirograbado con su gran tabla de *Vallcarca en nit de lluna*».¹³

FIGURA 4. Vidal Ventosa. *Vallcarca en nit de lluna*, 1906–1907. Pirogravat policromat, 129 × 145,5 × 9 cm. Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC 071474).

Es coneixen altres pirogravats, però ens centrarem en un que representa unes cases al costat del mar i que hem pogut identificar en un dels espais de treball de Vidal Ventosa. Ha estat gràcies a una fotografia on es pot veure

13. Cirici, 1951: 292.

FIGURA 5. Vidal Ventosa treballant al Guayaba de la riera de Sant Joan, 1909. A la dreta, sobre un cavallet, el pirogravat *Cases al costat del mar*. Museu Picasso, Barcelona. Fons Joan Vidal Ventosa.

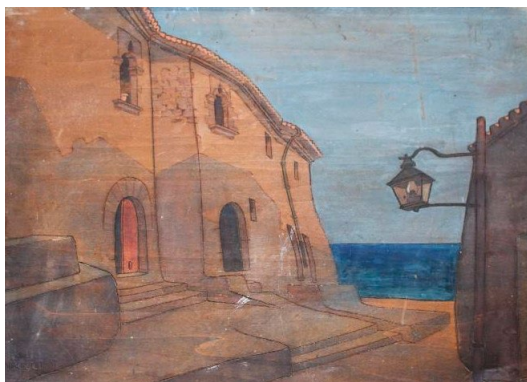

FIGURA 6. Vidal Ventosa. *Cases al costat del mar*. Pirogravat policromat, 61 x 45 cm. Col·lecció particular.

Vidal Ventosa treballant i, a sobre d'un cavallet, aquest mateix pirogravat.¹⁴ Sabem que es tracta del Guayaba de la riera de Sant Joan gràcies a l'anotació manuscrita al revers de la fotografia, probablement de la mà de Vidal Ventosa, tot i que la imatge és d'autoria anònima: «28 setembre 1909 / Riera Sant Joan / II Guayaba» (figures 5 i 6). En el seu vessant d'artista es coneixen altres pintures, dibuixos i pirogravats, alguns en col·leccions particulars i d'altres que puntualment han sortit a la venda, però en general parlem d'una qualitat més aviat discreta.

En canvi, en el seu vessant com a fotògraf és on realment ha reeixit i on ocupa un lloc important en la història de la fotografia a Catalunya, i més concretament de la fotografia de museus i patrimonial. Durant molts anys fou fotògraf dels museus municipals, motiu pel qual ha deixat un fons importantíssim de fotografies de les col·leccions artístiques. Les seves fotografies es troben repartides entre diverses institucions, però sobretot a l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona (AFB); al Fons Vidal Ventosa del Servei de Patri-

14. Aquest pirogravat, quan escrivim aquest article, està a la venda al portal de venda *Todo colección* per 10.000 euros.

moni Arquitectònic Local de la Diputació de Barcelona (SPAL) i al Fons Joan Vidal Ventosa del Museu Picasso de Barcelona. Malgrat que la seva tasca documentada com a fotògraf s'inicià, com hem dit, entre 1901 i 1902, en realitat no treballà —almenys oficialment— per als museus municipals fins anys més tard. D'acord amb les actes de la Junta de Museus, sabem que l'any 1918, en què era «empleat de brigades», ja començà a treballar com a fotògraf:

Que'l dit funcionari fos traslladat a altre oficina i que ocupés, interinament, son lloc al Museu, persona que mostrés més bones disposicions per a la feina inherent al càrrec, i en virtut de que l'empleat de brigades Joan Vidal Ventosa ha mostrat aptituds especials per a l'obtenció de fotografies i ha prestat serveis especials, s'acorda concedir-li de moment una subvenció per treball extraordinari i estudiar el modo d'aprofitar les seves qualitats, mellorant [*sic*] la seva condició i categoria, dins el personal d'empleats municipals.¹⁵

Dos anys més tard, el mes d'abril de 1920, l'acta de la Junta de Museus recull que aquesta demana a l'Ajuntament que es nomeni Vidal Ventosa fotògraf:

S'acordà seguidament retornar amb favorable informe la instància anteriorment remesa per la Junta a l'Excm. Ajuntament demanant que's nomeni a D. Joan Vidal Ventosa per a la plassa [*sic*] de Fotògraf de les Oficines del Museu.¹⁶

Posteriorment, en una acta del mes de maig, l'Ajuntament ja informa sobre el seu nomenament:

Notificació de l'Excm. Ajuntament participant haver sigut aprovada la proposta de la Junta per al càrrec de fotògraf a favor de D. Joan Vidal i Ventosa. S'Acordà l'enterat [*sic*] de que l'Excm. Ajuntament, en Consistori del dia 26 d'abril passat, havia aprovat l'esmentada proposta.¹⁷

15. Acta de la Junta de Museus de Barcelona del 5 d'octubre de 1918, ANCI -715-T-585, Junta de Museus de Catalunya, Arxiu Nacional de Catalunya.

16. Acta de la Junta de Museus de Barcelona del 16 d'abril de 1918, ANCI -715-T-614, Junta de Museus de Catalunya, Arxiu Nacional de Catalunya.

17. Acta de la Junta de Museus de Barcelona del 14 de maig de 1920, ANCI -715-T-616, Junta de Museus de Catalunya, Arxiu Nacional de Catalunya.

En definitiva, Vidal Ventosa hauria ingressat efectivament al servei a l'Ajuntament el 10 de maig de 1920, però en realitat no hauria pres possessió del càrrec fins al 23 de setembre de 1932, oficialment com a «Fotógrafo oficinas técnica Comisión Museos Fotógrafo de Museos, amb categoria d'Oficial 2on [sic]». Hauria cessat en el càrrec el dia 14 de març de 1946.¹⁸

En la seva tasca com a fotògraf, Vidal Ventosa també immortalitzà diversos episodis de gran transcendència històrica, com ara el seguiment fotogràfic de l'arrencament de les pintures romàniques de la vall de Boí l'any 1920, o bé el trasllat i dipòsit del patrimoni artístic català amb motiu de l'operació de salvaguarda duta a terme per protegir les obres, tant dels bombardejos franquistes com de l'esclat revolucionari dels primers dies de la guerra. Vidal Ventosa també deixà testimoni de moments importants per a la història de Barcelona, com ara la demolició de la Via Laietana de Barcelona, i, entre les seves fotografies, en destaca una en especial, la que immortalitzà el jove Picasso l'any 1906 a l'interior del Guayaba. Aquesta fotografia és una de les poquíssimes imatges que es coneixen de Picasso a Catalunya, on es veu l'artista assegut a l'interior del local, entre la seva parella francesa Fernande i l'escriptor i periodista Ramon Reventós Bordoy (figura 7).

FIGURA 7. Vidal Ventosa. Fernande Olivier, Picasso i Ramon Reventós a l'interior del Guayaba. Finals de maig de 1906. Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC 123676).

18. Agraïco totes aquestes dades sobre la trajectòria professional de Vidal Ventosa a l'Ajuntament a Rafel Torrella, conservador de l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona.

Amb motiu d'aquesta recerca, hem descobert que durant aquella visita no va realitzar només aquesta fotografia, sinó que en va fer una altra, concretament de Fernande Olivier (figura 8).¹⁹

FIGURA 8. Fernande Olivier a l'interior del Guayaba, finals de maig de 1906. Museu Picasso, Barcelona. Fons Joan Vidal Ventosa.

La col·lecció Vidal Ventosa

Fins avui no s'ha tractat Vidal Ventosa com a col·leccionista senzillament per que mai no s'havia parlat d'una col·lecció Vidal Ventosa. Arran de la recerca duta a terme arribem a la conclusió que té sentit estudiar aquesta col·lecció, sobretot a partir del moment en què sabem que va fer diverses donacions a l'actual Museu Nacional, unes donacions que, malgrat la seva modèstia, in-

19. Aquesta fotografia forma part del Fons Vidal Ventosa del Museu Picasso de Barcelona, que consta de documentació textual, documents iconogràfics, publicacions, retalls de premsa i fotografia, la part més abundant. Aquest fons va ser adquirit a la seva vídua, Ramona Linares, i va entrar al Museu l'any 1979. El fons hauria entrat en diferents fases al Museu Picasso, i l'any 2012 es va procedir a organitzar-lo i conservar-lo. Museu Picasso, Barcelona. Fons Joan Vidal Ventosa.

cloïen diferents registres artístics, així com artistes molt diversos. Només aquest fet ja justificava investigar la seva col·lecció, però la recerca duta a terme ha permès treure a la llum altres obres. A això cal afegir que no som davant d'un col·leccionista en voga; en realitat, no va ser un comprador regular ni tan sols tenia la idea de crear una col·lecció. La seva col·lecció és un procés acumulatiu dut a terme durant un període vital que el va situar en uns espais i uns moments molt concrets, i que li van permetre d'obtenir determinades obres, la majoria de segur que donacions dels seus amics.

Pel que fa a la col·lecció, ens centrarem només en la col·lecció estrictament plàstica i no entrarem en la de fotografia, on sabem que hi havia una majoria de creacions seves, però també d'altres fotògrafs. Avui dia, la seva col·lecció està totalment desmembrada i es troba repartida en col·leccions particulars, però també en institucions com ara el Museu Nacional d'Art de Catalunya, el Museu del Disseny al Disseny Hub, el Museu Picasso de Barcelona i fins i tot el Minneapolis Institute of Art. En tot cas, som davant d'un recompte absolutament provisional després d'aquesta primera aproximació i de segur que en el futur aniran apareixent noves peces i noves institucions.

Les donacions al Museu d'Art de Catalunya, 1934

La donació més important que realitzà Vidal Ventosa va tenir lloc el maig de 1934; concretament, un total de 110 dibuixos de la seva propietat.²⁰ Malgrat que no en tenim cap testimoni, ens sembla del tot evident que aquesta donació estava relacionada amb la imminent inauguració del Museu d'Art de Catalunya, que havia de tenir lloc el mes d'octubre. És molt probable que l'amistat de Vidal Ventosa amb el director del Museu d'Art de Catalunya, Joaquim Folch i Torres, hagués tingut molt a veure amb aquest gest de salutació al futur museu. Dona prova de l'amistat entre tots dos l'episodi que coneixem de la visita de Picasso, el setembre d'aquell mateix any, a les sales del Museu, acompanyat de Folch i Torres i l'amic comú de tots dos Vidal Ventosa. Aquesta visita tingué lloc poc abans de la inauguració, que finalment es va fer el novembre de 1934. Aquesta donació ja dona idea de la modèstia del fons, però també de la seva diversitat. I, sobretot, del seu origen, lligat en gran me-

20. Acta de la Junta de Museus de Barcelona del 28 de maig de 1934, ANCI -715-T-762, Junta de Museus de Catalunya, Arxiu Nacional de Catalunya.

sura als anys del Guayaba. En realitat, la majoria d'artistes representats en aquesta donació formaven part de l'entorn del Guayaba: Ismael Smith, Lluís Bagaria, Josep Maria Junoy, Ismael Smith, Alexandre Cardunets o Ramon Escaler, amb unes obres que actualment formen part del Gabinet de Dibuixos i Gravats del Museu Nacional.

Entre les peces donades destaca un dibuix d'Ismael Smith, *Ballarina flamenca*, de cap a 1906, i un parell de gravats del mateix artista, també de temàtica tipista.²¹ Smith era un dels habituals del Guayaba i gran amic de Vidal Ventosa en aquella època.

La relació entre Vidal Ventosa i Smith resultà d'allò més intensa, i aquesta recerca ens ha permès d'ubicar a l'interior del Guayaba un dels dibuixos més

singulars de l'Smith de la primera època, com veurem més endavant. Tot i que no formaven part d'aquesta donació de 1934, Vidal Ventosa també va conservar fotografies com les que va fer del bust que Smith li realitzà l'any 1905.²² Val a dir que dintre d'aquest conjunt de dibuixos i gravats destaca un nom: Josep Maria Junoy, crític d'art que durant els inicis de la seva carrera es dedicà al dibuix i a la caricatura. Junoy hi està representat amb ni més ni menys que una seixantena de dibuixos i és amb diferència l'artista amb més obres. Una gran majoria dels dibuixos són de tall costumista o bé eròtic i alguns estan destinats a publicacions o revistes, com ara *Or i Grana* (figura 9). Es tracta de dibuixos fets amb molta gràcia i d'un cert sintetisme, amb gran predomini de taques de color en la majoria. L'estil de molts d'aquests dibuixos presenta concomitàncies formals, però sobretot temàtiques i cromàtiques, amb l'obra primerenca d'Ismael Smith.

FIGURA 9. Josep Maria Junoy. *Isidre Nonell ballant amb una dona*, cap a 1908-1910. Aquarella, tinta xinesa i llapis grafit sobre paper, 49,8×32,3 cm. Donació Vidal Ventosa, 1934. Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC 038571).

21. Núm. inv. MNAC 038580.

22. Es tracta de tres fotografies del bust en diferents posicions i, al revers, el segell de Vidal Ventosa amb les inscripcions manuscrites: «Escultura moderna / Retrat (bust) / per / I. Smith / 1905 / Clixés N° 501, 502, 503 prestatge 7». Museu Picasso, Barcelona. Fons Joan Vidal Ventosa.

El segon nom més present en aquesta donació és el d'un cas molt similar al de Junoy, un crític d'art i moltes coses més que, durant els seus inicis, es dedicà a la il·lustració i la caricatura: Eugeni d'Ors. S'hi diferencien un parell de grups: el primer, format per tres dibuixos d'estil similar que recorren vagament Aubrey Beardsley (*Dandi*, *Concert* i *Retrat de Charlotte Rower*); i el segon, el conjunt més interessant, integrat per vuit retrats de petit format, a tinta i amb una mena de marc simulat, de personalitats artístiques i literàries com William Morris, Paul Verlaine, Henrik Ibsen, Lev Tolstoi, Gabrielle D'Annunzio, Friedrich Nietzsche i Rubén Darío (figura 10). Com a curiositat respecte d'aquest primer d'Ors dibuixant, observem que els del primer conjunt estan signats «Ors», i els del segon, «O de R», una reducció del seu pseudònim, Octavi de Romeu. Al marge dels noms citats, aquesta donació de 1934 inclouria altres peces: dibuixos com *Jardí entre tàpies* d'Alexandre Cardunets, *Cortesana a la falda d'un obès folgós* de Lluís Bagaria i *Dibuix satíric* de Ramon Escaler.²³

Un parell de mesos més tard, el juliol de 1934, Vidal Ventosa va fer una nova donació al museu que estava a punt de ser inaugurat, concretament un bitllet (figura 11) i una medalla, que actualment formen part del Gabinet Numismàtic de Catalunya.²⁴ En aquests termes fou descrita l'entrada de totes dues peces al Gabinet Numismàtic de Catalunya:

Un bitllet de banc de la República de Cuba, d'un pes, de l'any 1869. – Una medalla d'aram, amb el seu subjectador, premit [*sic*] de la Diputació de Barcelona als voluntaris de la guerra de Cuba de l'any 1869.²⁵

FIGURA 10. Eugeni d'Ors. *Retrat d'Émile Verhaeren*, cap a 1910–1920. Tinta sobre paper, 5,5 × 4,5 cm. Donació de Vidal Ventosa, 1934. Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC 038572).

23. *Jardí entre tàpies* (MNAC 038590); *Cortesana a la falda d'un obès folgós* (MNAC 038582) i *Dibuix satíric* (MNAC 038591).

24. Agraïxo l'ajut en la identificació de les peces al col·lega i conservador del Gabinet Numismàtic de Catalunya Albert Estrada Rius.

25. Donacions, dipòsits i llegats testamentaris. Any 1934, ANC1-715-T-2620, Junta de Museus de Catalunya, Arxiu Nacional de Catalunya.

FIGURA II. Bitllet d'1 peso de la República de Cuba, Nova York, 1869. Paper imprès. Donació de Vidal Ventosa, 1934. Gabinet Numismàtic de Catalunya / Museu Nacional d'Art de Catalunya (MNAC 081303-N).

Donacions posteriors i anteriors: els cartells

Més endavant, l'any 1939, Vidal Ventosa va fer una altra donació al Museu, en aquest cas d'un cartell de John Hassall. No és un cartell qualsevol, sinó un de molt divulgat i de gran qualitat: el que fou realitzat amb motiu de la cèlebre exposició de cartells de Lluís Plandiura al Círcol Artístic. De nou, les dates s'aproximen als temps del Guayaba, ja que és un cartell que data de 1902.²⁶ Però aquest no fou l'únic cartell que hauria integrat la col·lecció Vidal Ventosa i, de fet, en deuria tenir molts més, perquè ens consta una donació anterior a les comentades fins ara, concretament de l'any 1927. Es tracta d'una donació integrada per cartells de desigual qualitat i interès, però amb diversitat d'autors, tant catalans com internacionals. Entre els primers destaquen noms com Xavier Gosé, Ramon Casas, Pere Ynglada, Ricard Canals, Feliu Elias o Alexandre de Riquer, i entre els segons, d'altres com Jules Alexandre Grün, Adolphe Léon Willette i Francisco Tamagno.

26. *Círcol Artístic. Exposició de cartells organizada per en Lluís Plandiura* (MNAC 004330).

Algunes vendes de la col·lecció

En l'intent de reconstruir quina hauria estat la col·lecció Vidal Ventosa, no només ens podem guiar per les donacions sinó també per les vendes, com a mínim per les que hem pogut documentar. De fet, les mateixes donacions ja indiquen un cert nivell de contacte de Vidal Ventosa amb les administracions públiques; d'altra manera, no s'entendrien les donacions citades. Durant els anys quaranta, la Junta de Museus adquirí a Vidal Ventosa un parell de peces de la seva col·lecció, concretament una ceràmica i una pintura. La ceràmica és un gibrell que actualment forma part de les col·leccions del Museu del Disseny.²⁷ Segons l'acta de la sessió de la Junta de Museus del 30 de novembre de 1942, es tractava de «un plato arábigo aragonés, del siglo XV» i se li va comprar per la quantitat de «cuatro mil quinientas pesetas» (figura 12).²⁸ Uns anys més tard, se li va adquirir una nova peça, en aquest cas una aquarella del paisatgista Lluís Rigalt, de la qual desconeixem el preu pel qual se li va adquirir, però sabem que la venda va tenir lloc l'any 1949.²⁹

Durant la dècada dels seixanta es van produir un parell de vendes més, probablement les més rellevants, per motius diferents, que mai realitzà Vidal Ventosa. De tota manera, no es podria parlar en cap cas d'obres integrants de la seva col·lecció si ens atenguéssim a un criteri estricte, atès que la primera obra era seva i la segona li van donar per ser venuda. La primera és la seva obra més emblemàtica, la ja citada *Vallcarca en nit de lluna*, un pirogravat policromat actualment exposat al Museu Nacional d'Art de Catalunya. Aquesta obra hauria estat adquirida l'any 1964 al mateix

FIGURA 12. *Gibrell*, segle XV. Pisa, 6,5 × 37,4 cm / 37,4 cm vora / 24 cm base. Museu del Disseny de Barcelona (MCB 39167).

27. Aquesta obra consta amb el número de registre MCB 39167. Agraeixo la col·laboració d'Isabel Cendoya i Isabel Fernández del Moral, conservadores del Museu del Disseny de Barcelona.

28. Acta de la Junta de Museus de Barcelona del 30 de novembre de 1942, ANC1-715-T-798, Junta de Museus de Catalunya, Arxiu Nacional de Catalunya.

29. Núm. inv. MNAC 044404. Consta al Registre del Museu Nacional amb data d'entrada del dia 13 d'octubre de 1949.

Vidal Ventosa per un total de 25.000 pessetes.³⁰ Pel que en sabem, aquesta obra fou adquirida amb destinació als museus municipals, però la seva primera destinació va ser participar a la mítica «Exposición de Artes Suntuarias del Modernismo Barcelonés», que tingué lloc al Palau de la Virreina el novembre d'aquell mateix any, comissariada per Joan Ainaud de Lasarte.

Un parell d'anys després, el 1966, l'Ajuntament de Barcelona li va adquirir el seu cèlebre retrat fet per Picasso amb motiu de l'exposició sobre Els Quatre Gats (figura 13). Aquest retrat té al revers un esbós de l'obra de Picasso *Ciència i Caritat*, així com un retrat del pare de Picasso. L'Ajuntament l'adquirí per 300.000 pessetes tres anys després d'haver estat creat el Museu Picasso de Barcelona. En realitat, Vidal Ventosa no va guardar aquest retrat durant tota la seva vida, sinó que va ser el mateix artista qui li va donar al seu amic amb la

intenció que fos venut al Museu Picasso. Segons Palau i Fabre, «aquest dibuix fou donat per Picasso a Vidal Ventosa l'any 1965 i adquirit a aquest pels nostres museus municipals, per incorporar-lo al Museu Picasso».³¹

També hi hagué altres vendes de Vidal Ventosa que no van fructificar, però que ens permeten conèixer altres obres que, en un moment o altre, haurien format part de la seva col·lecció. Durant l'any 1957 va proposar a l'Ajuntament de Barcelona l'adquisició de tres litografies de Picasso amb destinació als museus municipals —encara no existia el Museu Picasso. Aquestes obres, en concret litografies, eren *La femme au fauteil*, *Pommes, verre et couteau* i *Le couteau i la pomme*, i Vidal Ventosa les oferia per un total de 23.000 pessetes. És gairebé segur que aquestes litografies haurien estat donades a Vidal Ventosa pel mateix artista, però finalment l'Ajuntament va renunciar a adquirir-les.³²

FIGURA 13. Picasso. *Retrat de Joan Vidal Ventosa*, c. 1900. Carbonet i aquarella sobre paper, 47 × 27 cm. Museu Picasso de Barcelona.

30. Consta al Registre del Museu Nacional amb data d'entrada del dia 11 de març de 1964.

31. Palau i Fabre, 2006: 106.

32. La Comissió de Vida Corporativa de l'Ajuntament de Barcelona, reunida en sessió de l'11 de desembre de 1957, no acceptà l'adquisició de les tres litografies malgrat l'informe favora-

La fotografia desvela un Picasso i un Smith

Algunes fotografies que coneixem dels tallers de Vidal Ventosa ens han permès de situar un parell d'obres d'art dintre de la seva col·lecció. El primer és un dibuix d'Ismael Smith de l'any 1906 en el qual podem veure una parella fent-se un petó, en la línia deliquescents que cultivava aquest artista durant aquell període. Es tracta d'un dibuix a bastament reproduït de la col·lecció Artur Ramon. En una fotografia de l'interior del Guayaba realitzada per Vidal Ventosa, on apareix Junoy amb barret fort, a la paret de la seva dreta es veu aquest mateix dibuix, que a partir d'ara sabem que va penjar a les parets del Guayaba i va ser propietat de Vidal Ventosa, a qui a més està dedicat amicalment (figures 14 i 15).

FIGURA 14. Vidal Ventosa. Josep Maria Junoy al Guayaba, c. 1906. Museu Picasso, Barcelona. Fons Joan Vidal Ventosa. A la dreta de Junoy, penjat a la paret, s'hi veu el dibuix de Smith *Il·lustració satírica*.

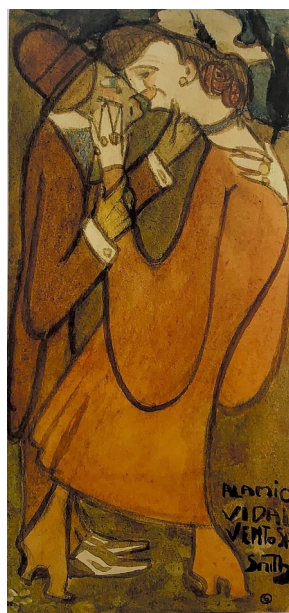

FIGURA 15. Ismael Smith. *Il·lustració satírica* (dedicada «Al amic Vidal Ventosa», 1906). Col·lecció Artur Ramon, Barcelona.

ble de Josep Selva, aleshores administrador dels Museus d'Art. Museu Picasso, Barcelona. Fons Joan Vidal i Ventosa.

Però potser la troballa més interessant és la localització d'un dibuix de Picasso que actualment forma part de les col·leccions del Minneapolis Institute of Art. Es tracta d'un dibuix menor i poc divulgat i algun dia caldria escatir com va arribar a aquell museu. Sabem que està dedicat «A Vidal», però el que ens confirma que va ser de la seva propietat és una fotografia de Vidal Ventosa al Guayaba. Se'l veu dempeus, amb una paleta a la mà, i al seu darrere, l'obra sobre la qual treballa. Al final del prestatge, on hi ha uns llibres, i parcialment tapat per l'obra, s'hi pot veure aquest dibuix de Picasso emmarcat, que es troba al Minneapolis Institute of Art, titulat *La dona despenjada*, de 1901. L'obra està datada i localitzada («París juliol 1901») i la menció «A Vidal» no hi ha cap dubte que es refereix a Vidal Ventosa, que en alguna data indeterminada l'hauria venuda i hauria fet cap a Minneapolis.³³ Com a curiositat que acaba de confirmar la propietat de Vidal Ventosa, l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona conserva una fotografia del dibuix realitzada pel mateix Vidal Ventosa (figures 16 i 17).³⁴

FIGURA 16. Vidal Ventosa treballant a l'interior del Guayaba, ca. 1902. Museu Picasso, Barcelona. Fons Joan Vidal Ventosa. Al centre de la fotografia, entre el final del prestatge i l'obra sobre la qual treballa Vidal Ventosa, es distingeix parcialment el dibuix *La dona despenjada*.

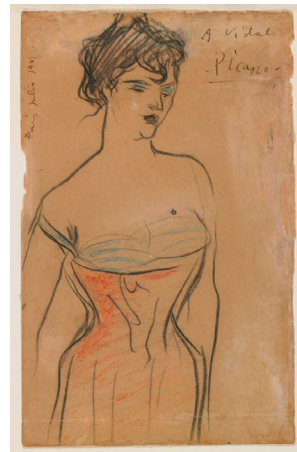

FIGURA 17. Picasso. *La dona despenjada*. París, 1901. Llapis i carbonet sobre paper, 17,8 x 11 cm. Minneapolis Institute of Art (Inv.71.64).

33. Aquesta obra apareix reproduïda al llibre *Picasso antes de Picasso* d'Alexandre Cirici com a pertanyent a la col·lecció Vidal Ventosa. Aquest llibre es va publicar l'any 1946; això significa que l'obra hauria estat venuda amb posterioritat a aquesta data.

34. La fotografia de l'obra, en blanc i negre, té al revers la inscripció «Dibuix acolorit / Pablo Ruiz Picasso / Clixé N.1». Arxiu Fotogràfic de Barcelona.

Els darrers serveis de Vidal Ventosa: la recuperació dels anys modernistes i el Museu Picasso de Barcelona

Els darrers anys, Vidal Ventosa continuà la seva vinculació amb el món artístic barceloní. Sabem que va participar en l'exposició sobre Els Quatre Gats que tingué lloc a la Sala Parés l'any 1954, organitzada pel setmanari *Revista*. Hi participà com a prestador d'una obra de Carles Casagemas, el cèlebre amic de Picasso que se suïcidà a París l'any 1901 i que també va ser amic personal seu. L'obra, amb el títol *Pastor pirinenc*, consta al catàleg de l'exposició com a propietat seva i es tracta d'un dibuix «fregit», a la manera dels que feia Nonell (figura 18).³⁵

FIGURA 18. Carles Casagemas. *Pastor pirinenc*, 1896–1898. Llapis conté, carbonet, tinta i envernissat sobre paper, 11,9 × 17,7 cm. Col·lecció particular (Antiga col·lecció Joan Vidal Ventosa).

Es dona la circumstància que és una de les poquíssimes obres de Casagemas que, amb tota seguretat, participà a l'única exposició monogràfica d'aquest artista a Els Quatre Gats, tal com vam demostrar al seu moment.³⁶ Vidal Ventosa, gràcies a la seva memòria i activisme, va ajudar a la recuperació d'aquells anys. Sabem que també col·laborà amb Josep Francesc Ràfols en les seves recerques, així com amb Alexandre Cirici i, per descomptat, Josep Palau

35. Benet, 1954: 61, núm. 81.

36. Vam identificar la presència d'aquesta obra a l'exposició de 1900 a Els Quatre Gats gràcies a la descripció que en va fer Alfred Opišo en una crítica a *La Vanguardia*. Vallès, 2014: 121–122.

i Fabre amb motiu de les seves recerques sobre Picasso, que tot sovint aportaven dades inèdites sobre artistes catalans, com el citat Carles Casagemas.

Vidal Ventosa tindria un paper activista similar amb el Museu Picasso de Barcelona. Ell era un dels pocs amics de joventut que li quedaven a l'artista i va ser un dels ambaixadors de l'artista a Barcelona, fins a arribar a fer d'intermediari en la certificació d'obres de Picasso. Al marge de la venda del seu cèlebre retrat, un fet poc conegut és que Vidal Ventosa va ser la persona que va ajudar Jaume Sabartés a reprendre la vida a Barcelona després de molts anys a Sud-amèrica i a París, on havia estat secretari personal de Picasso (figura 19). Vidal Ventosa li féu de cicerone en una ciutat que no tenia res a veure amb la que havia deixat l'any 1904, i fou ell qui l'invità a les tertúlies que tenien lloc a la Galeria Gaspar.³⁷ A partir d'aquesta familiaritat, Picasso entrà en contacte amb els Gaspar —la primera trobada d'aquests amb Picasso tingué lloc l'any 1955— i aquesta galeria esdevingué d'aleshores endavant la referència absoluta de Picasso a Barcelona. Per tant, encara que només sigui de manera indirecta, Vidal Ventosa va tenir un cert paper en la vinculació de Picasso amb Barcelona.

FIGURA 19. Vidal Ventosa i Jaume Sabartés, al centre, envoltats de la família Gaspar i Cathy Hutin, filla de Jacqueline Picasso (a l'esquerra de Sabartés), al carrer de la Princesa, a la vora del Museu Picasso. Museu Picasso, Barcelona. Fons Joan Vidal Ventosa.

37. Així ens ho explicà en diverses ocasions Joan Gaspar Farreras, mort l'any 2020, que de tan familiar que se li féu la figura de Sabartés, tant a la galeria com al seu domicili, afirmava que «a Sabartés el vèiem com si fos un oncle».

La donació del seu retrat d'Els Quatre Gats al Museu Picasso va tenir lloc molt poc abans de la seva mort. Sense haver entrat a fons en la seva biografia —no és l'objectiu d'aquest treball—, sabem que al final de la seva vida vivia al carrer de Llançà de Barcelona i que va patir un accident, de manera que el regal de Picasso hauria estat relacionat amb la voluntat d'ajudar el seu amic.³⁸ En tot cas, aquest és un primer treball, del tot provisional, que demanarà noves recerques per analitzar aquesta figura tan desconeguda com apassionant. Es podria dir que la seva col·lecció artística, en la seva modèstia, se'ns revela com a correlat de la seva biografia, perquè, al contrari del que passa amb molts col·leccionistes, Vidal Ventosa va conèixer la majoria dels artistes de qui tenia obra (ens referim als catalans, òbviament). Per tant, el valor d'aquesta col·lecció no resideix tant en el vessant patrimonial, que també, sinó sobretot en com ens parla d'una xarxa fabulosa de persones, llocs i moments que han configurat una part important de la història de l'art català. Una col·lecció que va ser custodiada, però també venuda o donada, per un personatge a qui ningú mirava, però que era a tot arreu. Vidal Ventosa, l'ubic invisible.

Agraïments:

Montserrat Baldomà, Mònica Baró, Bonaventura Bassegoda, Juan Carlos Bejarano, Mireia Berenguer, Roser Cambray, Isabel Cendoya, Neus Conte, Alícia Cornet, Sílvia Doménech, Albert Estrada Rius, Isabel Fernández del Moral, Francesc Fontbona, Adela Laborda, Francesc Quílez, Raquel Revuelta, Núria S. Bardalet, Mercè Saura, Sílvia Tena, Rafel Torrella, Gemma Ylla-Català.

38. Això ho confirmen no només els testimonis orals, sinó també la necrològica de la seva mort: «La noticia del desgraciado percance fue ocasión para que se le testimoniase los numerosos afectos de que disfrutaba. Su entrañable Pablo Picasso le mandó en tal ocasión un espléndido retrato en dibujo que le hizo en los tiempos de su juventud». «Necrología. Don Juan Vidal Ventosa». *La Vanguardia*, 23-10-1966, pàg. 31.

Referències bibliogràfiques

- «Necrologia. Don Juan Vidal Ventosa». *La Vanguardia*, 23-10-1966, pàg. 31.
- BASSEGODA, Bonaventura (2007). «Tres episodis de la història del colleccionisme a Catalunya: Josep Puiggarí i les exposicions de l'Asociación Artístico-arqueológica barcelonesa, la pinacoteca Josep Estruch i Cumella i el Palau Maricel de Charles Deering». A: Bassegoda, Bonaventura (ed.). *Colleccionistes, colleccions i museus. Episodis de la història del patrimoni artístic de Catalunya*. Bellaterra [etc.]: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions [etc.], pàg. 119-152, *Memoria Artium*, 5.
- BENET, Rafael (1954). «Los “Cuatro Gats” y su época». A: Benet, Rafael; Llates, Rosend. *Quatre Gats: primer salón «Revista»* (catàleg d'exposició). Barcelona: Barna, pàg. 61, núm. 81.
- CIRICI, Alexandre (1951). *El arte modernista catalán*. Barcelona: Aymà, pàg. 292.
- PALAU I FABRE, Josep (2006). «Vidal Ventosa». *Picasso i els seus amics catalans*. Barcelona: Diputació de Barcelona. Xarxa de Municipis, pàg. 105-106.
- RÀFOLS, Josep Francesc (1943). «Los dibujantes del “Guayaba”». *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. 1, núm. 3 (arte moderno), pàg. 17-24 [en línia]. *Biblioteca Digital d'Història de l'Art hispànic (BDHAH)*. <https://ddd.uab.cat/record/60362> [consulta: 23 març 2021].
- TORRELLA, Rafel (1993). «El Guayaba de Joan Vidal i Ventosa». *Revista de Catalunya*, núm. 71, pàg. 99-112.
- VALLÈS, Eduard (2014). «Casagemas, una baula escapçada en context». A: Vallès, Eduard et al. *Carles Casagemas. L'artista sota el mite* (catàleg de l'exposició). Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, pàg. 121-122.
- (2021). «Joan Vidal Ventosa: Vallcarca, la Guerra Civil i el Guayaba de Torres Campalans» [en línia]. *Blog del Museu Nacional d'Art de Catalunya* <https://blog.museunacional.cat/es/vidal-ventosa-vallcarca-la-guerra-civil-y-el-guayaba-de-torres-campalans/> [consulta: 23 març 2021].
- YLLA-CATALÀ, Gemma (2016). «Art romànic i modernitat. Raimon Casellas, Josep Pijoan i el valor estètic de la pintura romànica». A: Philippot, Émilie; Lahuerta, Juan José. *Picasso-Romànic* (catàleg de l'exposició). Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya; Musée National Picasso-Paris, pàg. 193.